

УДК 343.98

НЕВЕРБАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОПИТ**Олеся ВАЩУК,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»**SUMMARY**

The article deals with nonverbal information in criminal proceedings. Said multifunctional role of non-verbal information simultaneously contributes to solving complex problems, most of which are intermediate, but causing major. The study focused on the verification of the information and emotional state of being questioned in the preparation and conduct of examination. The factors and the factors that contribute examination, duration and subject of previous conversations with the investigator questioned. A strategic development and use of the algorithm behavior investigator will ensure compliance by establishing psychological contact during any stage of interrogation.

Key words: nonverbal information, criminal proceedings, questioning methods of learning, nonverbal communication, verbal communication, under questioning, interrogation stages, recommendations techniques.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання невербальної інформації в кримінальному судочинстві. Зазначена багатофункціональна роль невербальної інформації водночас сприяє вирішенню комплексу завдань, більшість із яких є проміжними, що зумовлюють основні. Дослідження зосереджено на верифікації емоційного й інформаційного станів допитуваного при підготовці та проведенні допиту. Визначено чинники, що зумовлюють допит, тривалість і тематику попередніх бесід слідчого з допитуваним. Запропоновано розробку й використання стратегічного алгоритму поведінки слідчого, дотримання якого забезпечить установлення психологічного контакту під час будь-якої стадії допиту.

Ключові слова: невербальна інформація, кримінальне судочинство, допит, методи пізнання, невербальне спілкування, вербальне спілкування, стадії допиту, етапи допиту, рекомендації, прийоми.

Постановка проблеми. Дослідження невербальної інформації під час підготовки та проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит, спрямоване на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Саме допит є однією з найбільш вживаною слідчою (розшуковою) дією, а процесуальною підставою для проведення його є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення загальної мети дії [1, с. 118–119].

Стан дослідження проблеми. Питанням дослідження допиту (з боку вербальної сторони спілкування) присвячені роботи Л.Є. Ароцкера [2], Б.П. Бахіна [3], О.М. Васильєва [4], В.К. Весельського В [5], Г.Г. Доспулова [6], Г.О. Зоріна [7], І.В. Кергеса [8], В.С. Комаркова [9], Я.В. Комісарової [10], В.О. Коновалової [11], В.Г. Лукашевича [12], В.О. Образцова [13], В.В. Печерського [14], М.І. Порубова [15], О.Б. Соловійова [16; 17], Л.Д. Удалової [18], О.В. Фунікової [19], В.Ю. Шепітко [20] та ін. Аналізуючи стан дослідження цієї сфери, ми приділимо увагу менш досліджену питанню – невербальній інформації в допиті.

Метою статті є дослідження невербальної інформації при підготовці та проведенні допиту, його місця, значення й установлення особливостей у кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Невербальна інформація порівняно з іншими формами інформації відіграє в кримінальному судочинстві багатофункціональну роль, водночас вирішуючи комплекс завдань, більшість із яких є проміжними. Про наявність і необхідність її дослідження в кримінальному судочинстві свідчить аналіз кримінального процесуального законодавства, практика досудового розслідування та судового провадження. Однак для детального й повного дослідження такої неоднозначної категорії, як «невербальна інформація», в кримінальному судочинстві

треба розпочати процес її вивчення відповідно до стадій кримінального провадження, поділивши його на окремі сфери діяльності. Мова йде про класифікацію дослідження невербальної інформації, відповідно до змісту Кримінального процесуального кодексу України, щодо заходів забезпечення кримінального провадження, досудового розслідування, судового провадження в першій інстанції, судового провадження з перегляду судових рішень, міжнародного співробітництва під час кримінального провадження тощо [1]. Вищевказані елементи при дослідженні необхідно розглянути більш детально, поділивши їх на складові вивчення. Наприклад, досудового розслідування на такі:

- слідчі (розшукові) дії;
- негласні слідчі (розшукові) дії;
- повідомлення про підозру;
- зупинення досудового розслідування;
- закінчення досудового розслідування;
- звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;
- оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування.

Доречною є також градація на досудове розслідування злочинів (форма – досудове слідство) і кримінальних проступків (форма – дізнання, у порядку передбаченому КПК України) [1]. У свою чергу, слідчі (розшукові) дії діляться на такі складові:

- допит;
- пред'явлення для впізнання;
- проникнення до житла чи іншого володіння особи;
- обшук;
- огляд;
- слідчий експеримент;
- освідування особи;

- експертиза;
- отримання зразків для експертизи.

Для початку саме в цій статті ми зупинимося на питаннях дослідження невербальної інформації під час підготовки та проведення допиту як потерпілого, так і свідка, підозрюваного, обвинуваченого, врахуємо особливості допиту малолітньої та неповнолітньої особи. Зазначимо, що допит як слідча (розшукова) дія водночас є дієвим засобом збору, фіксації й перевірки не тільки доказової, а й орієнтувальної інформації, яку слідчий отримує від допитуваної особи за допомогою засобів комунікації.

Залежно від поділу допиту на стадії, такі як підготовча, робоча й завершальна, слід зазначити особливості дослідження невербальної інформації, відповідно, окремо щодо кожної з них. На стадії підготовки до проведення допиту слідчий вивчає дані стосовно кримінального провадження (щодо події злочину, предмета посягання, механізму злочину, особи потерпілого, слідової картини та обов'язково особи допитуваного). Під час цього попереднього вивчення зовнішніх і психологічних складових допитуваного, завдяки тривалому цілеспрямовану аналізу його емоційного та інформаційного стану, слідчий отримує дані не тільки про зовнішній, уявний образ допитуваного (який він охоче сам демонструє), а й про його справжній, психологічний образ загалом, так і відповідно до події злочину окремо.

На цій стадії необхідно розробити й дослідити стратегічний алгоритм поведінки слідчого, дотримання якого забезпечить установа психологічного контакту під час робочої стадії допиту. Однак слід врахувати доволі різноманітний, індивідуальний і ситуативний комплекс психологічних умов, чинників і впливів, центрів їх перетину, що вимагатиме від слідчого проведення комплексу робіт для зведення їх у більш-менш універсальний алгоритм. Також дійсно конструктивним видається володіння слідчим комплексом психологічних методів, прийомів і правил та, саме базуючись на них, і вибір найбільш дієвих, ефективних для тієї чи іншої стадії допиту.

Робоча стадія допиту залежно від конкретного кримінального провадження, а саме отримання даних про ознаки, властивості й стани допитуваного, під час детального аналізу його вербальної та невербальної поведінки сприяє миттєвому орієнтуванню слідчого вже на його початковому етапі. Слідчий, оцінюючи отримані знання, формує оптимальну лінію власної поведінки для вирішення окремих чи проміжних завдань і досягнення мети допиту.

Учені рекомендують під час наступного етапу робочої стадії допиту використовувати такі методи пізнання [21], як спостереження (відкрите, приховане), спілкування (зі всіма учасниками слідчої (розшукової) дії, з унесенням змін в обстановку, з демонстрацією володіння слідчим певними даними, що мають вирішальне значення у кримінальному провадженні, з пред'явленням знаряддя злочину або інших об'єктів, що належать слідчій картині злочинної події), експеримент (щодо події злочину загалом, окремих його обставин або інших обставин, які начебто не мають стосунку на цій стадії розслідування до події злочину). Застосування цих методів пізнання вплине на своєчасну діагностику емоційного стану допитуваного, полегшить установа подальшого контакту з ним, допоможе виявити його справжнє ставлення до шуканої інформації, створить передумови для прогнозування різних рівнів протидії в установаленні істини, сприятиме визначенню керівного впливу слідчого на психіку й поведінку допитуваного. Однак не варто розраховувати на те, що емоційний стан допитувано-

го легко виявити, розпізнати і тим більше дослідити, тому що отримання даних під час допиту зумовлюється здатністю слідчого до своєчасної організації власної поведінки та її зовнішньої форми, планомірного й цілеспрямованого вивчення особистості допитуваного до початку проведення допиту на стадії підготовки та під час проведення допиту, оцінювання й використання вже наявних і з'ясованих під час допиту даних у судовому розслідуванні.

На наступному етапі робочої стадії допиту може бути застосована техніка власне ведення розмови, що складається з використання психологічної закономірності при мимовільному несвідомому наслідуванні всіх змін пози й загального стану допитуваного під час узгодженого спілкування-опитування [4]. Корежуючи власні невербальні вияви, демонструючи відкритість, доброзичливість, розуміння тощо, слідчий зможе отримати й відповідні зміни в поведінці та емоційному стані допитуваного як щодо самого слідчого, так і щодо події злочину.

Під час робочої стадії допиту має місце формування певних ситуацій. Найпоширеніший їх поділ на конфліктні й безконфліктні. Нерідко конфліктна ситуація зумовлена негативними причинами суто суб'єктивного характеру, що детермінують якість і зміст міжособистісних взаємин слідчого й допитуваного [8]. До цього доречно є рекомендація з приводу постійної уваги та контролю слідчого до виявів власної поведінки, бо налагоджені взаємини слідчого з допитуваним можуть скластися тільки тоді, коли останній буде бачити в слідчому професіонала, який дотримується закону й поважає інтереси оточуючих. Витік же негативних станів і якостей (вільний або мимовільний) нехай навіть і буденного характеру формує глибоке неприйняття особистості слідчого, яке в сукупності з іншими негативними обставинами здатне призвести до вагомого руйнування комунікаційних стосунків між слідчим і допитуваним. Ця рекомендація, незважаючи на її очевидність і простоту, досить складна в плані реалізації під час проведення допиту, тому що будь-яка людина практично не має зворотного зв'язку з невербальними виявами свого тіла, не маючи можливості спостерігати за собою водночас. Однак дієвий контроль за власними засобами вербального й невербального спілкування можливий на основі практичного тренування за допомогою спеціальних вправ з використанням зворотного відображення для отримання бажаного результату.

І це не свідчить про те, що слідчий постійно мусить прагнути до абсолютного пригнічення своїх невербальних виявів, в жодному разі. Під час робочої стадії допиту він повинен водночас адекватно реагувати на допитуваного з використанням усього спектра засобів невербального спілкування, що сприятиме підтриманню взаємного контакту між ним і допитуваним. Наочною ознакою позитивного налагодженого контакту між слідчим і допитуваним є подібність їх манер спілкування та прийнятих ними поз (мізансцена) [22]. До того ж демонстрація «копіювання» виявляється не тільки ознакою тісного зумовленого контакту, а й засобом його встановлення та подальшої підтримки. Тому розробка й використання технології підстроювання, що полягає у своєрідному копіюванні поведінки допитуваного, приведенні у відповідність швидкості, гучності й тону вербальних і невербальних сигналів, допомагають слідчому у своєчасному налагодженні контакту з ним.

Обов'язковим правилом роботи слідчого у будь-якій ситуації, що складається при проведенні допиту, є його діяльність щодо діагностування емоційного та інформаційного станів допитуваного щодо самого себе, навколишнього й,

головне, події злочину. Оцінювання та результат рішення (верифікація) питання про достовірність або недостовірність показань допитуваного, знання або незнання ним істотних для провадження даних докорінно визначають характер слідчої активності під час допиту, формують оцінку рівня її визначеності або, навпаки, невизначеності. При цьому невизначеність ситуації допиту сприяє збільшенню міри тактичного ризику як під час його проведення окремо, так і для досудового розслідування загалом, що, безумовно, є фактором негативного характеру, оскільки збільшує ймовірність учинення слідчим помилкових, неадекватних дій, прийняття хибних рішень і як результат настання несприятливих наслідків. Тут і виникає закономірний попит на формування рекомендацій щодо проведення оцінювання емоційного та інформаційного станів допитуваної особи.

Закономірність сигналів емоційного й інформаційного станів невербального вияву допитуваного зумовлена тим, що, якщо він приховує свій справжній емоційний та інформаційний стани, вигадавши для цього дані, спотворюючи або замовчуючи вже наявні, він змушений постійно контролювати свою зовнішню поведінку, а в необхідних випадках коректувати свої показання з плином часу, у зв'язку з чим ситуація спілкування-опитування зі слідчим для такого допитуваного завжди стресова, що, відповідно до теорії стресу, знаходить зовнішнє емоційне вираження [23]. Дослідженню мають підлягати не тільки поточний і звичайний стани допитуваного, а й відповідність вербальних і невербальних сигналів допитуваного один одному. Виключною ознакою обману з боку допитуваного є неузгодженість і дисгармонія вербальної та невербальної комунікативних складових. Це зумовлено внутрішньою боротьбою, напруженням допитуваного з приводу конструювання та дачі ним неправдивих показань і його нездатністю у зв'язку з цим контролювати абсолютно всі вияви свого тіла. Спроби ж приховати допитуваним ті свої невербальні вияви, які видають його справжнє ставлення до шуканої інформації, зводяться до концентрації певних напрямів його діяльності:

1. Активізація на базі наявних стереотипів поведінки умисних дій для того, щоб не виявляти своєї зацікавленості під час провадження, водночас викликаючи до себе довіру та запевнюючи у своїй непричетності до злочину, приховати справжні переживання, симулювати емоції та почуття.

2. Мінімізація власних поведінкових сигналів, що вимагає певної попередньої підготовки, формування в підсвідомості заборони певних жестів, прийняття відповідних поз. Однак спроби тотального контролю за невербальними виявами зумовлюють неприродну скутість у поведінці.

Звідси випливає, що допиту має передувати досить тривала бесіда слідчого з допитуваним на різні теми, тактичною метою якої і є дослідження звичайної поведінки, її особливостей, емоційних виявів при розмовах на буденні теми, що безпосередньо не стосуються предмета допиту. Іноді варто провести попередню розмову, завданнями якої є не встановлення даних стосовно події злочину, а як раз встановлення відомостей, що характеризують особу допитуваного, звичних варіантів його вербальної та невербальної комунікації. Тривалість і тематика таких бесід визначаються суто індивідуально й можуть залежати від рівня інтелектуального розвитку допитуваного і слідчого, ступеня їх емоційного стану, дослідження слідчим особистості допитуваного, наявного психологічного контакту між слідчим і допитуваним, процесуального становища допитуваного тощо.

Учені-криміналісти виділили й типові, найбільш інформативні теми таких попередніх бесід залежно від особи допитуваного, категорії кримінального провадження, що розслідується, та інших чинників [19; 20].

Особливої уваги вимагає той факт, що інтенсивність вияву зовнішніх ознак нещирості допитуваного вимагає певної стимуляції з боку слідчого. При цьому загальне місце в більшості досліджень, присвячених проблемам виявлення та викриття неправдивих показань, є пропонувані в тій чи іншій формі рекомендації психологічного тиску на допитуваного, мета яких полягає в подоланні його внутрішніх захисних бар'єрів, що приховують шукану інформацію та справжній емоційний стан. Основою цих рекомендацій є вмиле й цілеспрямоване маневрування слідчим наявними в його розпорядженні даними та іншими можливостями. Невербальна інформація при цьому відіграє двояку роль, з одного боку, як засіб інформування слідчого про стан допитуваного, з іншого – як дієвий засіб здійснення впливу на нього, а в більшості ситуацій відіграє і ту, й іншу роль водночас.

Реалізація ефективного та вживаного прийому вторгнення в чужу психологічну зону може здійснюватися в таких варіантах поведінки слідчого:

– поступове, неявне вторгнення в особисту зону, здійснюване на тлі й мовби поза контекстом з рештою діяльністю, що призводить до поступового наростання негативних емоцій, пережитих допитуваним;

– несподіване вторгнення в особисту зону допитуваного, приурочене безпосередньо до подання якої-небудь емоційно значимої інформації;

– поступове, неявне вторгнення в особисту зону, що поступово змінюється несподіваним вторгненням в особисту зону допитуваного;

– несподіване вторгнення в особисту зону допитуваного, що поступово змінюється на поступове, неявне вторгнення в особисту зону [24, с. 55].

У будь-якому разі при всіх варіантах реалізації розглянутий прийом має поєднуватися з іншими формами впливу слідчого на допитуваного.

Під час допиту слідчий також стикається зі станом повного самоконтролю й напруженості допитуваного, його образного суперництва з ним. Зовні це практично завжди виражається у прийнятті допитуваним закритих поз, явному напруженні м'язів шийно-плечового поясу, стегон, прагненням не зустрічатися зі слідчим поглядом або, навпаки, дивитися тільки в очі тощо [23]. Подолання цієї ситуації для слідчого зумовлено його цілеспрямованою демонстрацією позитивного ставлення до отриманих показань, раптовою зміною предмета розмови, розосередженням уваги на предметах, не пов'язаних з розслідуваною подією.

Важливу роль може відіграти і вплив на невербальні вияви закритості допитуваного шляхом непомітного додання його позі більш відкритого характеру (для того щоб допитуваний розімкнув руки, можна запропонувати йому цигарку, склянку води, будь-який документ для вивчення тощо; а положення ніг і всього тулубу можна змінити запропонувавши допитуваному пересісти на інший стілець або підійти до столу слідчого для демонстрації якогось об'єкта). Ще одним прийомом правомірного психологічного впливу на допитуваного є просторова організація спілкування між ним і допитуваним, яка ґрунтується на врахуванні просторової близькості й розташуванні сторін при спілкуванні. Об'єктивно на практиці вибір слідчим просторової форми спілкування задається швидше умовами

його роботи й обстановкою кабінету, ніж його бажанням. Мабуть, тому до цього аспекту організації спілкування при допиті слідчі ставляться формально, а часто й зовсім не надають йому жодного значення. Однак, аналізуючи слідчу практику, з цим погодитися важко, тому необхідно звернути увагу й облаштувати обране місце відповідно до спланованого плану дій. За своїм тактичним задумом у просторовій організації спілкування слідчий зберігає за собою пріоритетне становище, ініціативу її зміни.

Висновки. Досліджуючи невербальну інформацію в кримінальному судочинстві, а саме при підготовці та проведенні допиту, ми прийшли до висновків, які мають значення для формування результативності допиту загалом. Дані про ознаки, властивості, емоційний та інформаційний стани допитуваного, отримані слідчим на всіх стадіях допиту, під час детального аналізу його вербальної і невербальної складових поведінки позитивно й ефективно сприяють миттєвому орієнтуванню слідчого в ситуації, одночасному вибору ним оптимальної лінії власної поведінки для досягнення загальної мети допиту.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.
2. Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного допроса / Л.Е. Ароцкер. – М. : Юрид. лит., 1969. – 120 с.
3. Бахин В.П. Допрос на предварительном следствии : Уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы / В.П. Бахин и др. – Алматы : Орк., 1999. – 208 с.
4. Васильев А.Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А.Н. Васильев, Л.М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
5. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : [монографія] / В.К. Весельський. – К. : Правник; НАВСУ, 1999 – 126 с.
6. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г.Г. Доспулов. – М., 1976. – 112 с.
7. Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса / Г.А. Зорин. – М., 2001. – 320 с.
8. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / И. Кертэс. – М. : Юрид. лит., 1965. – 168 с.
9. Комарков В.С. Тактика допроса : [учебное пособие] / В.С. Комарков. – Х., 1975. – 208 с.
10. Комиссарова Я.В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я. В. Комиссарова, В.В. Семенов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 224 с.
11. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология : [учеб. пособие] / В.Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – 156 с.
12. Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / В.Г. Лукашевич. – К., 1993. – 194 с.
13. Образцов В.А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В.А. Образцов, С.Н. Богомолов. – М., 2003. – 522 с.
14. Печерский В.В. Типовые программы допроса : [пособие] / В.В. Печерский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 160 с.
15. Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии : [учебное пособие] / Н.И. Порубов. – М. : Высшая школа, 1998. – 208 с.
16. Соловьев А.Б. Использование доказательств при допросе / А.Б. Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 104 с.
17. Соловьев А.Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии : [методическое пособие] / А.Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 136 с.
18. Удалова Л.Д. Теория і практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : [монографія] / Л.Д. Удалова. – К. : Изд-во Паливода А.В., 2005. – 324 с.
19. Фунікова О.В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці / О.В. Фунікова. – Х., 2008. – 144 с.
20. Шепітько В.Ю. Тактика допиту : [текст лекцій] / В.Ю. Шепітько. – Х., 1992. – 22 с.
21. Справочник следователя / авт.-сост. У.А. Усманов. – М. : ПРИОР, 2000. – 256 с.
22. Фрай О. Ложь: три способа выявления / О. Фрай. – СПб. : Прайм-Евроник, 2006. – 450 с.
23. Психология делового общения : [учебное пособие] / Г.В. Бороздина. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 224 с.
24. Вашук О.П. Можливості використання невербальної інформації при проведенні допиту / О.П. Вашук // Митна справа. Науково-аналітичний журнал. Фахове видання. – Книга 2. – Ч. 2. – 2013. – № 5 (89). – С. 50–56.